

ՊԱՏՄԱԿԻՐՔ ԿԻՐԻՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԿԻՐԻՆԻ ՀԱՅՐԵՆԱԿՅԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՐՔ ԿԻՐԻՆԻ

Պատասխանատու խմբագիր
ՊԵՏՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1974 — Պէյրուք
Տպարան ՍԵՒԱՆ

Յ Ա Ռ Ա Չ Ա Ք Ա Ն

Փոքր Ասիայի արեւելեան մասին վրայ, տեւապէս իր գոյութիւնը պահած հնադարեան քաղաքի մը՝ Gaurenac-ի պատմական անցեալին եւ հորագոյն շրջանի կեանքին նուիրուած է այս համադրուած հաստատական աշխատութիւնը: Բիւզանդական ու պարսկական արշաւաններէն յետոյ, Օսմանեան կայսրութեան բռնաւարտութեան շրջանին, ան կոչուած է *Կիւրիս*: Հայ բնակչութիւնը սակայն, հինէն մինչեւ մեր օրերը, զայն կ'անուանէ ժողովրդական լեզուով *Կուսիս*, եւ մեւեկ կ'ենթադրենք որ այս անուանումը աւելի կը համապատասխանէ Gaurenac - ին քան Կիւրիսը, որ միշտ կը յիշատակուի Հայոց ժամանակակից պատմութեան հատորներուն եւ հնագիտական ուսումնասիրութիւններուն մէջ:

Gaurenac - ին կը հանդիպինք վաղ եւ միջին բրոնզէ դարի կայկական լեռնաշրջաններու ցեղերուն, ժողովուրդներուն եւ գրացի երկիրներու պատմութեան էջերուն վրայ, Հիւսիսային Միջագետքի եւ Հայկական լեռնաշխարհի մէջ առեղծուած Միտանի պետութեան, Հայասն-Ազգի ցեղային միութեան եւ հեթանոսական քաղաքութեան, Փոքր Ասիոյ մէջ Թուրք-փոլոզական ցեղերու հաստատումին եւ Աքսէ-Շուպրիս երկրամասի վրայ հայերու ցեղային միութեան ժամանակաշրջաններուն ընթացքին, մինչեւ Ուրարտական հզօր պետութեան տիրակալութիւնն ու կործանումը, մինչեւ Ասորական եւ իրանական, հռոմէական եւ բիւզանդական կայսրութիւններու տոնազուրիւններն ու արշաւանները Փոքր Հայքի վրայ: Gaurenac-ն եղած է ժամանակակից Մեյլիսիսի (Մայնքիս), Մաժակի (Կեաքիս), դարձած է հոյնիսկ քաղաք-պետութիւն: Փոքր Հայքի պատկանող այս հնադարեան քաղաքները, հայ ժողովուրդի կազմաւորման շրջանին, եղած են ցեղերու եւ ժողովուրդներու փոխ-ազդեցութեան, բաղխումներու, ձուլումի, մշակութային եւ ընկերային յարաբերութիւններու, անետուրի եւ արհեստներու զարգացման կարեւոր կայաններ եւ գործօններ:

Մենք Պատմադիրք Կիւրիս-ին բաժնած ենք հինգ գլխաւոր մասերու, նկատի առնելով ժամանակաշրջաններն ու նիւթերը.

Ա. Մաս.— Հայ ժողովուրդի կազմաւորման ժամանակաշրջանէն մինչեւ Հռովմական-Բիւզանդական ներքափանցումը Փոքր Հայք: Հայ եւ օտար պատմագէտներու հաստատումները: Օսմանեան կայսրութեան տիրակալութիւն, եկեղեցական իշխանութիւն եւ ազգային ներքին կառուցում: Պատմական իրադրութիւններ, տնտեսական-ընկերային վիճակ եւ առեւտրական յարաբերութիւններ, արհեստներու մէջ նուաճումներ, բարեսիրական եւ ազգային մշակութային կազմակերպութիւններ: Արդիւնաբերական ձեռնարկներ եւ սրոշ զարթօնք:

Բ. Մաս.— Յուշագրութիւններ՝ ազգագրական, հասարակական, կրթական եւ եկեղեցական կեանքէ, բնաշխարհ, միջավայր եւ շրջապատ, դէմքեր ու դէպքեր: Հարստահարութիւններ, 1895-ի կոտորածը, փաստաթուղթեր Առաջնորդարանի դիւանէն: Հայ մամուլի մէջ երեւցած գանազան տեղեկագրութիւններ եւ թղթակցութիւններ Կիւրիսի ընդհանուր կեանքին վերաբերող, 1870—1913: Ազատագրական շարժումներ եւ ձգտումներ:

Գ. Մաս.— Ժողովրդական բանահիւարութիւն, աշուղական տաղեր ու դէմքեր, հէքեաթներ, մանրապատումներ, աւանդութիւններ, կերպարներ, առածներ, անէծքներ, հանելուկներ, նախապաշարումներ, Կիւրիսի բարբառէն նմոշներ: Գրական ստեղծագործութիւններ, արուեստագէտներ եւ մշակոյթի նուիրում դէմքեր: Այս բաժնին մէջ, հինին միացուցած ենք 1920-էն յետոյ յայտնուած գրական արժէքներն ու ստեղծագործութիւնները, սեղմ գծերու մէջ, ինչպէս նաեւ դէմքեր եւ կենսագրական ծանօթութիւններ:

Դ. Մաս.— 1915-ի մեծագոյն աղէտը, ախարն ու կողոպուտը, կազմակերպուած ցարդերը: Վկայութիւններ եւ ակննատեսի յուշեր, պատմումներ վերապրողներէն: Դիմադրական զինեալ փորձեր եւ ընդհարումներ, կիւրիսցի կամաւորներ, փրկուած մնացորդացիներ վիճակը գաղթակայաններու եւ բէմքերու մէջ:

Ե. Մաս.— Սփիւռքեան կեանք, գանազան երկիրներու մէջ, ծրագիր-կանոնագիրներ միութիւններու. կազմակերպչական վիճակ, տեղեկագրեր միութեանական գործունէութեանց շուրջ: Հրատարակութիւններ: Կենսագրական ծանօթութիւններ բժիշկներու, գրողներու, արուեստագէտներու, ազգային դէմքերու: Հայրենիք եւ Կիւրիսը. ներգաղթը եւ Հայրենակցական Միութիւնը:

Աշխատած ենք իւրաքանչիւր մաս օժտել նիւթերու համապատասխան քարտէզներով, լուսանկարներով, վիճակացոյցներով եւ փաստաթուղթերու պատկերներով, որոնք գտանք մեծ դժուարութիւններով:

Մենք ձեռքի տակ չունէինք արխիւային անկրածեշտ աղբիւրներ, ինչպէս նաեւ մատենադարաններէ օգտուելու հնարա-

արութիւն: Հին սերունդի արտասահման ապաստանած կամ հաստատուած կարգ մը դէմքերու եւ ուսուցիչներու յուշագրութիւնները միայն կը պարունակէին ազգագրական, ընկերային եւ եկեղեցական տեղեկութիւններ, ոչ լրի՛ւ անշուշտ, որոնք դարձան աստղձ՝ հասարակական կարգ մը հարցեր բանաւէրին առջեւ դնելու:

Խոյս տուինք այն բոլոր երեւոյթներէն, որոնք իրապէս անձնական բնոյթ կամ ընտանեկան-գերդաստանային ընդհանրացումներ կը բովանդակէին: Զնչեցինք նաեւ այն բոլոր վիճելի եւ ժամանակավրէպ հարցերը, որոնք կրնային խախտել սփիւռքի մէջ այս շրջանին տիրող միասնականութեան եւ համագործակցութեան ոգին եւ հայրենասիրական մթնոլորտը:

Զուգեցինք միջամտել նոյնպէս յուշագիրներու արտայայտչական ոճին եւ ներկայացման ձեւերուն վրայ: Առանձնապէս մեծ կարեւորութիւն տուինք Առաջնորդարանի արխիւային փաստաթուղթերուն, կրթական, ընկերային, կրօնական եւ հարստահարութիւններուն նախնուած տեղեկագրերուն, որոնք ժամանակաշրջանի մը ազգային ընդհանուր շարժումներուն եւ իրողութիւններուն առընչուած են սերտօրէն: Լրջօրէն խնամք տարինք եւ համադրեցինք Կիւրիմէն զրկուած մասնաւոր քղթակցութիւններն ու ընթացիկ կեանքէն առնուած նշմարները, որոնց մէջ կան ե՛ւ ողբերգութիւն, ե՛ւ ստեղծագործ աշխատանք, ե՛ւ քննադատական վերաբերմունք շրջանի ներքին վիճակի այլազան մարգերուն՝ յատկապէս տնտեսական տագնապներուն, հայկական կեանքի ժխտական, կրատրական երեւոյթներուն շուրջ: Այս բոլորին մէջ խիստ ուշագրաւ, պատմական նշանակութիւն ունեցող փառաբանական յանդուգն *«կգ»* մըն է 11 Հոկտեմբեր 1912 թուականին Կիւրիմի Առաջնորդարանի պաշտօնական յուշագիրը, Պոլսոյ Պատրիարքարանին ուղղուած, որուն տակ ստորագրած են կրօնական եւ փառաբանական խառն ժողովի անդամները (*տեսնել՝ էջ 445*): Եւ ա՛յս՝ այնպէս շրջանի մը, երբ Իթքիստն ու պետական յատուկ մարմիններ սկսած էին սաստկացնել իրենց նշումներն ու ակնյայտ ոտնձգութիւնները բոլոր գաւառներու հայ բնակչութեան վրայ, երբ մանաւանդ՝ *«բարենորոգումներու»*⁽¹⁾ հարցը սեղանի վրայ դնելով կրկին, մեծ պետութիւնները *կ'օրօրէին ե՛ւ հայ «քաղաքական միաք»*ը *ե՛ւ Թիւրք իշխանութիւնները, իրենց պետական չափերն ու մենաշնորհները ստրակովելու համար:*

*

Իթքիստը ձախողեցաւ համաքաղաքական իր երազներու նամբուն վրայ, բայց մասամբ յաջողեցաւ միաձայլ եւ միատարր Թուրքիա մը ստեղծելու իր ծրագրին մէջ: Խոչընդոտը հայ բնակչութիւնն էր իր գանգուածով, իր «հայկական հարց»ով: Զարգերը չկրցան ո՛չ ժողովուրդը, ո՛չ ալ հարցը մեռցնել: Ինչպէս երէկ, այսօր ալ հայկական հարցը կայ ու կը մնայ, իր պտեհանջատեր ո՛ղջ ժողովուրդին հետ:

(1) Մ. Արզումանեան, «Հայաստանը 1914—1917», էջ 65—115:

1915-ի առաջին ցեղասպանութեան փրկուած մնացորդացը արեւմտահայ հատուածին, հազիւ վերագտած ինքզինքն ու կ'ազդուրուած էիչ մը, սկսաւ գրի առնել պատմութիւնը՝ հայ բնակչութենէ պարպուած կարեւոր շրջաններուն եւ քաղաքներուն: Որովհետեւ կազմակերպուած զանգուածային ջարդերուն առբնքեր, բուրբ իշխանութիւնները հրահանգած էին ջարդել նաեւ նոյն վայրագութեամբ, հնադարեան արուեստի կոթողներն ու մշակութային հարստութիւնները:

1925-էն յետոյ, սփիւռքի մէջ լոյս տեսան հետզհետէ *Կեասրիս, Մարաթիս, Սիւսի, Այնթապի, Շապին Գարահիսարի, Սերասիսի, Վան-Վասպուրահանի, Տարօնի, Ատանայի*, եւ այլ քաղաքներու պատմութիւնները, փրկելու համար ինչ որ կար մարդոց յիշուութեան եւ կուտրածներէ փրկուած բուրքերու վրայ: Հայրենակցական Միութիւնները մեծ դեր կատարեցին այս ուղղութեամբ: Ճիշդ է, անոնք յաճախ չունին պատմութեան գիտական բովանդակութիւնն ու որակը, բայց ապագայ բանասէրին եւ պատմագէտին առջեւ կը դնեն տարազն ու ճիւղին նախատարբերը:

Համաշխարհային Ա. Պատերազմին հայ ժողովուրդը սպրեցաւ ահաւորը ողբերգութիւններուն, բայց տիրացաւ պետական հաստատուն կեանքին: Այսօր, մեր ժողովուրդի բազմադարեան պատմութիւնը մտած է նշմարիտ հունի մէջ: Ունինք Պետութիւն, տնտեսական բարգաւառ վիճակ, ճարտարարուեստ եւ արդիւնաբերութիւն, Գիտութիւններու Ակադեմիայ: Պատմա-բանասիրական, հայագիտական հրատարակութիւններն ու ուսումնասիրութիւնները, հազարամեակներու ընթացքին ստեղծուած մեր մշակութային հարստութիւններն ու յատկանիշները կը տանին դնելու մարդկային առաջաւոր քաղաքակրթութեան գանձարանին մէջ: Աշխարհը այսօր մեզ աւելի լաւ կը նանչնայ ու կը հասկնայ, քան ասկէ հարիւր տարի առաջ: Հայաստանը այժմ ունի 12 հազար որակաւոր մարդ, գիտական գանազան բաժանմունքներու մէջ: Աննշան երեւոյթ մը չէ այս իրողութիւնը, նոր վերածնունդի հասած փոքր ժողովուրդի մը կեանքին մէջ:

Հայ ժողովուրդի պատմութիւնը կ'ամբողջանայ ամէն տարի էիչ մը աւելի: Հնագիտական նոր պեղումներն ու ուսումնասիրութիւնները կու գան լուսաւորելու անորոշ եւ մութ կէտերը ա՛յդ պատմութեան:

«Պատմագիրք *Կիւրինի*»ն եթէ յաջողեցաւ գիծ մը, երեւոյթ մը, փոքր երանգ մը աւելցնել գոյութիւն ունեցող պատմութեան վրայ, կատարած կ'ըլլայ, կ'ենթադրեմք, իր դերը:

Եւ անքերի աշխատութիւն մը չէ այս հատորը: Ուրիշ նոր հրատարակութիւններ կրնան նշդել եւ վերցնել սխալներն ու թերիւնները:

Ի սրտէ շնորհակալութիւն բոլոր անոնց, որոնք օգտակար եղան մեր նիգերուն եւ ոգեւորեցին մեզ:

Պ. Մ.